

**XIVA XONLIGINING TASHQI SIYOSATI VA SAVDO
ALOQALARI**

Matyakubova Sohiba O'rinboy qizi

*Urganch innovatsion universiteti "Ijtimoiy-gumanitar fanlar" kafedrası
o'qituvchisi*

Abstarct: *This article analyzes the trade and economic relations of the Khiva Khanate in the 19th century with neighboring Eastern countries such as Russia, Afghanistan, India, and Iran. It provides important information about the activities of Afghan and British merchants, their mutual economic competition, as well as the products cultivated in Khiva and surrounding regions and their commercial value. The article highlights Khiva's role in the context of international trade relations in the Central Asian markets of the 19th century.*

Keywords: *Khiva Khanate, trade relations, Russia, Afghanistan, India, Iran, caravan routes, economic relations, British merchants, Afghan merchants, barter trade, customs system, 19th century, Khiva market, Gilmersen, Burnes, Orenburg, Central Asia, intermediary state, international trade, pricing, Russian and British rivalry, export-import, Mavarannahr, caravanserais, powindah, neighboring countries, armament, products.*

Аннотация: *В данной статье рассматриваются торгово-экономические отношения Хивинского ханства в XIX веке с соседними восточными государствами, такими как Россия, Афганистан, Индия и Иран. Приводятся важные сведения о деятельности афганских и британских купцов, их экономическом соперничестве, а также о продуктах, выращиваемых в Хиве и прилегающих регионах, и их торговой стоимости. В статье раскрывается роль Хивы в международных торговых связях на рынках Средней Азии XIX века.*

Ключевые слова: *Хивинское ханство, торговые связи, Россия,*

Афганистан, Индия, Иран, караванные пути, экономические отношения, британские купцы, афганские купцы, товарообмен, система пошлин, XIX век, рынок Хивы, Гильмерсен, Бернс, Оренбург, Средняя Азия, посредническое государство, международная торговля, цены, русско-британское соперничество, экспорт-импорт, Мавераннахр, караван-сарай, повинда, соседние государства, вооружение, продукция.

Annotatsiya: *Mazkur maqolada Xiva xonligining XIX asrda Rossiya, Afg'oniston, Hindiston, Eron kabi qo'shni sharq davlatlari bilan bo'lgan savdo-iqtisodiy aloqalari tahlil etiladi. Afg'on va ingliz savdogarlarining faoliyati, o'zaro iqtisodiy raqobat, shuningdek, Xiva va atrofdagi mintaqalarda yetishtirilgan mahsulotlar va ularning savdo qiymati haqida ham muhim ma'lumotlar beriladi. Maqolada XIX asrda Markaziy Osiyo bozorlarining xalqaro savdo aloqalari kontekstida Xivaning tutgan o'rni ochib beriladi.*

Kalit so'zlar: *Xiva xonligi, savdo aloqalari, Rossiya, Afg'oniston, Hindiston, Eron, karvon yo'llari, iqtisodiy munosabatlar, ingliz savdogarlari, afg'on savdogarlari, tovar ayirboshlari, boj tizimi, XIX asr, Xiva bozori, Gilmersen, Borns, Orenburg, O'rta Osiyo, vositachi davlat, xalqaro savdo, narx-navo, rus va ingliz raqobati, eksport-import, Movarounnahr, karvonsaroilar, povinda, qo'shni davlatlar, qurollanish, mahsulotlar.*

KIRISH: Xiva xonligining qo'shni sharq davlatlari bilan savdo aloqalarini o'rganish uning Rossiya bilan iqtisodiy aloqalari majmuida ko'rib chiqsak maqsadga muvofiq bo'ladi. Sababi, O'rta Osiyo xonliklarining Rossiya bilan tashqi iqtisodiy aloqalari so'nggi o'rta asrlarda yildan yilga tobora jadallashib borganligi va Rossiya tovarlari O'rta Osiyo xonliklari orqali Xitoy, Hindiston, Eron va boshqa mamlakatlarga kirib borganligi kuzatiladi.

Xiva Rossiya bilan nafaqat siyosiy va iqtisodiy munosabatlar o'rnatgan, hattoki u Rossiyaning sharq davlatlari bilan aloqasida vositachi davlat ham bo'lgan. Rossiyaning Xiva va Buxoroga va ular orqali sharq davlatlariga jo'natgan savdogarlari va missiyalarining yozma bildirishnomalari, hisobotlari biz uchun

manba vazifasini o'taydi, chunki ularda Xiva xonligining siyosiy va iqtisodiy hayoti haqida batafsilroq ma'lumotlar talayginadir.

ADABIYOTLAR TAHLILI: N.A.Xalfin Rossiyaning O'rta Osiyo xonliklari bilan savdo munosabatlarida xivaliklarning muhim rol o'ynashini ta'kidlagan. Xivaliklar tuyalarda tovarlar bilan Buxoroga borishgan, u yerda Buxoro tovarlari va chet el mollarini olib Orenburg, qirg'iz cho'llari orqali, yoki Mang'ishloq va Kaspiy dengizi orqali Astraxanga borishgan¹.

O'rta Osiyo bilan Hindiston va Afg'oniston o'rtasidagi iqtisodiy-savdo aloqalari to'g'risida XIX asrning 30-yillari boshlarida maxfiy topshiriq bilan Buxoroga safar qilgan ingliz agenti Aleksandr Borns ko'p xarakterli ma'lumotlar beradi. A.Borns Astrobod bilan Xiva savdo aloqalari yo'lining notinchligi va doimiy hujum xavfi tufayli unchalik taraqqiy etmaganligini bayon qiladi. Astrobodga bir yilda bitta yoki ikkita Xiva karvoni kelgan bo'lib, ularning har birida 80 yoki 100 tuya yuk keltirilgan. Borns xabariga ko'ra, Xiva bilan Astrobod oralig'i karvon uchun xatarli bo'lganligi sababli savdo karvonlari Kaspiy dengizining sharqiy qirg'oqlari bo'ylab yurgan².

XIX asrning 30-yillari boshlarida O'rta Osiyo bozorlarida ingliz va rus tovarlari o'rtasidagi raqobat tobora kuchaya boradi. SHu davrlarda ingliz tovarlari Afg'oniston orqali O'rta Osiyo xonliklariga, rus tovarlari esa O'rta Osiyo xonliklari orqali Afg'onistonga ko'proq kirib kela boshlaydi. Natijada, afg'on savdogarlari xalqaro savdo munosabatlariga tobora keng jalb qilina boshlangan. A.Borns xabariga ko'ra, afg'on savdogarlari rus yarmarkalariga ham tashrif buyurishgan. Buxoro savdogarlari afg'on savdogarlarining ingliz tovarlarini O'rta Osiyo bozorlariga olib kelayotganligidan naroz bo'lishgan³.

METOD: Tadqiqot jarayonida tarixshunoslikka xos bo'lgan ilmiy usullar qo'llanildi. Turli manbalardagi ma'lumotlar chuqur solishtirma tahlil qilinib, ular orasidagi o'xshashlik va farqlar aniqlandi. Barcha voqealar o'z davriy sharoiti va

¹ Халфин Н.А. Россия и ханства Средней Азии (первая половина XIX в.). М., 1974.

² Борнс А. Путешествие в Бухару. Ч. III. М., 1949. –С. 172.

³ Соколов А.Я. Торговая политика России в Средней Азии и развитие русско-афганских торговых отношений. –Т. 1971. –С. 38.

kontekstida o'rganildi, bu esa tarixiylik tamoyiliga qat'iy amal qilishni ta'minladi. Xronologik ketma-ketlik prinsipi asosida barcha hodisalar vaqt tartibida joylashtirilib, ularning o'zaro bog'liqligi va rivojlanish tendensiyalari aniqlangan. Manbalarni tanqidiy baholash usuli yordamida ishonchlilik darajasi tekshirildi. Tadqiqotda mazkur davrning ijtimoiy-iqtisodiy, madaniy va siyosiy jarayonlari kompleks o'rganildi.

MUHOKAMA: 1838-yilda Qandahor, G'azna, Kobul, Qunduz, Balx, Buxoro kabi Xiva karvonsaroylari ham nil bo'yog'iga to'lib ketgan. Ma'lumotlarga ko'ra 1838-yil Buxoro bozorlarida nilning pudi ikki tillo-yu to'rt yoki besh tangadan sotilgan. Lekin o'sha yillardagi bo'yoqlar sifati avvalgilardan ancha past bo'lgan ekan. Shuning uchun nilning narxi tushib ketgani rost emish. Bundan avg'on savdogarlari sezilarli zarar ko'rishgan. 1838-yili har bir tuya yukdan (16 pud) bir tillodan zarar ko'rilgan ekan⁴.

Orenburg general-gubernatori Perovski ham afg'on savdogarlarining Buxoro va Xivaga ko'plab ingliz tovarlarini olib kelayotganligini e'tirof qilib, ularni rus tovarlariga nisbatan ancha past narxlarda sotayotganligidan mamnun bo'lgan. Biroq, shunga qaramasdan ingliz tovarlarining xaridorlari kam. Buning sababi afg'onlar ingliz tovarlarini Buxoro va Xiva tovarlariga ayirbosh qilmasdan, faqat naqd pulga sotishadi, deb ta'kidlagan edi⁵.

Afg'onistonning ichki va tashqi tranzit savdo aloqalarida mamlakatda yashovchi afg'on savdogarlari kabi tojiklar, hindlar va eronlik savdogarlar katta rol o'ynagan. Ko'chmanchi afg'on qabilalari hisoblangan povinda vositachi rolini bajargan. Elfinston ma'lumotiga ko'ra, povinda orasida XIX asr boshlarida 3000 f.sterl. boylikka ega bo'lgan bir nechta savdogarlar bo'lgan. Ular O'rta Osiyo bilan Hindiston o'rtasida hamkorlik qilgan.

XIX asrning 40-yillarida Rossiyada Xiva xonligi haqida bir qator maqolalar e'lon qilina boshlaydi. Jumladan, 1840-yilda e'lon qilingan G.Gilmersenning "Xiva, v nineshnem svoem sostoyanii" maqolasida Xivaning Afg'oniston bilan savdo

⁴ Сведения о произведениях и торговле Бухарии. Выр. из жур. «Мануфактура и торговля». 1840. Хмыр кол. Средняя Азия. – Т. –С. 1.

⁵ Соколов А.Я. Ўша асар – С. 38.

qilishi, hattoki, Xivada 15 afg'on oilasi yashaganligi, ular asosan savdo qilish uchun Xivaga kelishganligi, ba'zilar tabiblik bilan ham shug'ullanganligi ta'kidlangan⁶.

U maqolada karvonlardan boj solig'i pul bilan olinishi va aniq soliq miqdori belgilanmaganligi, soliq avval Urganchda, keyinchalik Xivada olinganligini xabar qiladi. U xonlikning qovun, tarvuz, qovoq, sariq va oq sholg'om, turup, sabzi, qand, no'xot, piyoz, turk loviyasi, bodring, kartoshka kabi ekin turlari haqida ma'lum qilib, Xivaning ho'l mevalarga boy emasligi sababli juda qimmat bo'lganligini va uni faqat badavlat kishilar sotib olishganligini ta'kidlagan. Mayiz va jiyda Mashhaddan keltirilgan va u aroq tayyorlashda ishlatilgan. Bir pud Eron mayizi 16 tanga (8 rub.) turgan. Mahalliy uzumdan kuchsiz aroq tayyorlangan va uning bir shtofi (chelakning o'ndan bir qismiga barobar keladigan vino, aroq o'lchovi va shu miqdordagi aroq, vino) 5 tanga turgan. Bir funt olma Hazoraspda taxminan 10 kop bo'lgan, tarvuz va qovunlar arzon bo'lib, katta qovun 3 kopdan 5 kopgacha sotilgan. Gilmersen Xiva qo'shinlari qilich, nayza, miltiq bilan qurollanganligi, sardorlari sovut kiyganligi, sovut Erondan keltirilganligini ta'kidlagan⁷.

1840-yilda bosilib chiqqan ikinchi maqolada Xivanig ichki va tashqi savdo aloqalari to'g'risida ma'lumot berilgan. Mamlakat ichki savdosi unchalik muhim bo'lmay, unda asosan g'alla va mayda narsalar, qullar sotilganligi xabar qilingan.

Mazkur maqolada Xiva butun Osiyoning savdo yo'llari kesishgan joyda joylashgan, undan Hindiston, Xitoy, Eron, umuman Sharqiy va Janubiy Osiyo mamlakatlariga boradigan yo'llar boshlanadi, deb uning geografik jihatdan qulay ekanligini e'tirof qila turib, yana Xivaning cho'l zonasida joylashganligi uchun o'zining mahsulotari bilan keng savdo qilolmaydi, deb qo'shib qo'yilgan. Xiva Rossiyaga boradigan hamma qisqa savdo yo'llari kesishgan joyda joylashgani uchun Osiyo tovarlari uchun ombor vazifasini o'taydigan joy bo'lib qolgan. Sartlar Osiyoning turli joylaridan tovarlar sotib olib, ularni Orenburg va Astraxanga yetkazib bergan va u yerda o'z tovarlarini yupqa movut, barxat, kumush, tillo, qand, igna, ustara, pichoq, yupqa bo'z, ko'zgu, qog'oz, mis, qo'rg'oshin va cho'yan

⁶ Гильмерсен Г. Хива в нынешнем своем состоянии. Выр. «Отечественные записки». 1840. с. 105.

⁷ Ўша асар. –С. 117, 121.

idishlar, hamda boshqa Yevropa tovarlariga ayirbosh qilgan⁸.

1840-yillarda Buxoroda bo'lgan Xanikov Buxoroning Xiva bilan savdo munosabatlari haqida ma'lumotlar qoldirgan. Amudaryodan yozda o'tish qiyinligi sababli Buxoro Xivaga kuzning oxirlari va qishda savdo karvonlari jo'natgan. Xivadan Buxoroga asosan olma va oshlanmagan teri keltirilgan. Muallifning yozishicha, faqat shu ikki tovar bilan Buxoroda savdoni davom ettirish qiyin, shuning uchun xivaliklar Orenburgdan cho'yan va teri buyumlarini ko'proq sotib olib Xivaga keltirishgan. Rus metal buyumlarining bir qismi Buxoroga ham olib borilgan⁹.

Xiva xonligi haqidagi ma'lumotlardan biri 1843-yili "Manufaktur i trgovlya" jurnalida nashr qilingan maqola hisoblanadi. Unda yozilishicha, Rossiya, Eron, Qo'qon va Buxorodan metal buyumlar: qo'rg'oshin, 273iss, temir, cho'yan oladi. Xiva tovarlari tuya va kemalarda suv yo'li orqali Rossiya, Eron va Buxoroga olib borilgan.

Maqolada 1837-1838-yillardagi tillo va kumush tangalar kursining muntazam o'zgarib turishi haqida ma'lumot beriladi. Xabardan Xivada muomalada bo'lgan pullar kursi haqidagi ma'lumot ham o'rin olgan. Unda yozilishicha Xivada tillo pul zarb qilingan. 1 tillo 26-35 tanga yoki 15 rub.ga teng kelgan, 2 tanga (kumush pul) 1 abbosiy chaqaga teng kelgan, 1 abbosiy 1 rub.ga tenglashtirilgan. Demak, 1 tillo qiymat jihatidan 15 rub.ga mos kelsa, u holda 1 tanga 50 rus kop.ga to'g'ri kelgan. O'sha paytda tillo va mis narxi oshib ketgan, ammo Erondan olinadigan kumush narxi pasayib ketgan ekan, tillo 15 rub.ga ko'tarilgan.

Mazkur maqolada Xiva orqali Rossiya Eron va Buxoro bilan savdo qilishi va Xivadan ketadigan tuyadan bir zolotnikdan, Xivaga kirib keladigan tovarlardan esa 1/40 miqdorda soliq olinishi xabar qilingan. Bozorlarda va savdo bo'ladigan joylarda boj solig'i olingan. Sotilgan tuya uchun xazinaga 3 rub., ot, ho'kiz va

⁸ Хива, или географическое и статистическое описание Хивинского ханства, состоящего теперь в войне с Россией, заимствованное из разных отечественных и иностранных писателей, с изображениями костюмов и вида города Хивы. – М.: 1840. – С. 79.

⁹ Ханыков Н. Описание Бухарского ханства. СПб., 1843.

qoramol uchun 1 rub, qo'ydan 50 kop. soliq olingan¹⁰.

G.I.Danilevskiyning "Opisanie Xivinskogo xanstva" asaridagi ma'lumotlar orasida Xivaning Qo'qon kabi Hirot va Mashhad bilan to'g'ridan to'g'ri savdo aloqalariga ega emasligi, vaholanki, savdo karvonlari Erondan to'g'ri Marv orqali o'tib, Xiva xonligining hech qayerida to'xtamay to'g'ri Buxoroga o'tib ketishi qayd etilgan. U Xiva xonligi haqidagi barcha ma'lumotlarni tahlil qilib, Xiva uchun yagona va mumkin bo'lgan savdo Rossiya bilan savdodir, degan xulosaga kelgan. Xivaliklar o'zining karvonlarini rus tovarlari bilan to'ldirib Xivaga olib ketishi mumkin, deb hisoblagan. Boshqa mualliflar kabi, G.I.Danilevskiy Xivada musulmon savdogarlardan 2%, rus savdogarlaridan 5% boj solig'i olinganligini ta'kidlaydi. Masalan, deydi u, 1842-yil Rossiyaga keltirilgan va olib ketilgan tovarlar 700000 rub.gacha yetgan bo'lib, boj solig'i 35000 rublni tashkil qilgan¹¹.

1850-54- yillarda Rossiyaga Buxorodan Orenburg va Troitsk orqali 1193 r. 43 k.lik jami 60 p. 51 f., Toshkentdan Troitsk orqali 21300 r.27 k.lik 1,317p. 34 f. choy keltirilgan. Demak, choy asosan Xitoydan Toshkent orqali Rossiyaga ko'proq keltirilgan ekan. 1853-yilda Xivadan Rossiyaga 160 r.s.ga 4 pud indigo keltirilgan¹².

P.Nebolsin ma'lumotlariga ko'ra, XIX asr o'rtalarida Xiva Eron va Buxoro bilan savdo qilgan bo'lib, Erondan, deyarli birgina Mashhaddan Xivaga uzunligi 36 arshin (0,711 metr ga teng uzunlik o'lchovi), ya'ni 25 metr) va eni 11-12 vershok (4,4 sm ga barobar uzunlik o'lchovi) ya'ni 48,4-52,8 sm lik) mayda gullik va qirg'oqlari yashil yirik guldastali chit o'ramlari keltirilgan. Bunday chitlarning bir bo'lagi 1,5 tillodan 2 tillagacha sotiladi. Bu tovarlar evaziga Xiva Eronga tanga pul, rus va mahalliy charm, rus movuti, Xiva ipagi, kunjut va boshqa buyumlarni chiqaradi. Xivaga Koshg'ardan Qo'qon orqali ko'k choy keltirilgan¹³.

XIX asr 70-yillarida nashr qilingan maqolada Xivaning Astrobod bilan savdo aloqalarida yovmut turkman qabilasi faol ishtirok etgan bo'lsa, cho'l orqali

¹⁰ Сведения о Хивинском ханстве. Выр. из жур. "Мануфактур и торговля". 1843. Хмыр. кол.—Т.9. —С. 105, 129, 130, 149."

¹¹ Данилевский Г.И. Описание Хивинского ханства. ЗИРГО, 1851. Кн.: 5. —С. 136.

¹² Григорьев В.В. Разбор сочинения П.И.Небольсина: "Очерки торговли России с Среднею Азиею".1856. — С.175.

¹³ Небольсин П. Очерки торговли России с странами Средней Азии, Хивой, Бухарой и Коканом. СПб., 1856
www.tadqiqotlar.uz

Mashhad Buxoro savdosida esa taka turkman qabilalari qatnashganligi hikoya qilinadi. Cho'l hududlaridan Xivaga va u yerdan Buxoroga asosan qullar, otlar, tuyalar, qo'ylar, gilamlar, kigiz va mayda har xil buyumlar olib borilgan. Qullar faqat pulga sotilgan, qolganlari esa ayirbosh qilingan. Xiva va Buxorodan g'alla, qo'zi terisi, rus metall buyumlari va ip gazlamalar turkman qabilalariga chiqarilgan¹⁴.

Xiva va cho'l hududlari orqali savdo, aytaylik, asrlar davomida davom etib kelmaganda edi, XIX asrning 70-yillarida bu darajadagi savdo haqida gap bo'lishi ehtimol edi. Xulosa shulkim, Xiva va Turkmanlar yurti o'rtasidagi savdo o'ziga xos xususiyatga ega bo'lganki, buni sotiladigan tovarlar ro'yxati ham tasdiqlaydi. Xivaning Astrobod bilan savdosi esa yovmut qabilalari orqali amalga oshirilgan bo'lib, yovmut turkmanlari 100-150 tuyada taroq uchun ishlatiladiga qoraqayin daraxti va unchalik ko'p bo'lmagan neft keltirishgan. Eronga chegaradosh turkmanlar ot, tuya, qo'y, gilam, to'z, neft chiqargan, uning o'rniga Erondan qurol, yog'och, porox, tamaki, bo'yoq va mevalar keltirilgan¹⁵.

Xulosa shulkim, mavjud manbalar, elchi va savdogarlarning ko'rsatmalari, fundamental asarlar, hamda rus axborotida e'lon qilingan maqolalar bizga Xiva xonligi haqida, qolaversa xonlikning tashqi iqtisodiy aloqalari to'g'risida muhim ma'lumotlarni berishi bilan hanuzgacha o'z qadrini saqlab qolmoqda. Ko'rib o'tganimizdek, Xiva xonligi XIX asrda Rossiya bilan juda yaqin savdo-iqtisodiy munosabatlariga kirishgan. Xonlik an'anaviy savdo aloqalarini davom ettirgan holda Buxoro, Eron va Hindiston bilan ham munosabatlarni jadallashtirgan. Hattoki, xonlik Rossiya bilan sharq davlatlari o'rtasidagi savdo munosabatlarida vositachi davlat vazifasini ham bajargan.

NATIJALAR: Tahlil qilingan masalar yuzasidan quyidagi natijalarni olish mumkin:

- Xiva xalqaro savdo yo'llarida muhim o'rin tutgan, ammo o'z mahsulotlari bilan emas, balki tranzit va ayirboshlash orqali iqtisodiy faoliyat olib borgan.

¹⁴ Наши соседи в Средней Азии. Хива и Туркмения с большою картою. СПб., 1873.– С. 34.

¹⁵ Ўша асар. –С. 123.

- Afg'on, tojik, hind, eron va turkman savdogarlari Xiva savdosida muhim vositachilik va ishtirokchi rolini bajargan.

- Rossiya bilan savdo aloqalari tobora kuchaygan, rus metall buyumlari, charm, movut Xivaga olib kirilgan va ayirboshlangan.

- Boj va soliqlar turli toifalarga qarab belgilangan, musulmon savdogarlarga nisbatan imtiyozli shartlar qo'llanilgan, rus savdogarlarga esa nisbatan yuqori boj solingan.

- Pul birligi va valyuta kurslarining beqarorligi, savdo jarayonida muayyan iqtisodiy tavakkallarni yuzaga keltirgan.

- Cho'l hududlarida yashovchi turkman qabilalari – yovmut va taka – savdo yo'llarining xavfsizligi va tovar aylanishida muhim rol o'ynagan.

- Xiva savdosi nafaqat iqtisodiy, balki siyosiy jihatdan ham mintaqaviy muvozanatga ta'sir ko'rsatgan, ayniqsa Rossiya siyosati va manfaatlari doirasida.

XULOSA. XIX asrning birinchi yarmida Xiva xonligi Markaziy Osiyo mintaqasida muhim savdo markazlaridan biri bo'lib, afg'on, eron, hind va rus savdogarlari uchun tranzit va ayirboshlash nuqtasi vazifasini bajargan. Xonlik geografik jihatdan qulay joylashgan bo'lsa-da, ichki ishlab chiqarish imkoniyatlarining cheklanganligi sababli tashqi savdoga qaram bo'lgan. Xivaning Rossiya, Buxoro, Eron va Qo'qon bilan olib borgan savdo aloqalari orqali iqtisodiy faolligi kuchaygan bo'lsa-da, boj va soliq siyosatining barqaror emasligi, tovar sifati va narxlarining o'zgaruvchanligi ayrim davrlarda savdogarlar manfaatiga zid holatlarni yuzaga keltirgan.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Борнс А. Путешествие в Бухару. Ч. III. М., 1949.
2. Гильмерсен Г. Хива в нынешнем своем состоянии. Выр. «Отечественные записки». 1840.
3. Григорьев В.В. Разбор сочинения П.И.Небольсина: “Очерки торговли России с Среднею Азиею”.1856.
4. Данилевский Г.И. Описание Хивинского ханства. ЗИРГО, 1851. Кн.: 5.
5. Наши соседи в Средней Азии. Хива и Туркмения с большою картою. СПб.,

1873.– С. 34.

6. Небольсин П. Очерки торговли России с странами Средней Азии, Хивой, Бухарой и Коканом. СПб., 1856

7. Сведения о произведениях и торговле Бухарии. Выр. из жур. «Мануфактура и торговля». 1840. Хмыр кол. Средняя Азия.– Т. – С. 1.

8. Сведения о Хивинском ханстве. Выр. из жур. “Мануфактур и торговля”. 1843. Хмыр. кол.– Т.9.

9. Соколов А.Я. Торговая политика России в Средней Азии и развитие русско-афганских торговых отношений. –Т. 1971. –С. 38.

10. Халфин Н.А. Россия и ханства Средней Азии (первая половина XIX в.). М., 1974.

11. Ханыков Н. Описание Бухарского ханства. СПб., 1843.

12. Хива, или географическое и статистическое описание Хивинского ханства, состоящего теперь в войне с Россией, заимствованное из разных отечественных и иностранных писателей, с изображениями костюмов и вида города Хивы.– М.: 1840.– С. 79.